

KONSERVERINGSARBEID I KVERNES STAVKIRKE SOMMEREN 2012

A 335 Kvernes stavkirke, Averøya, Averøy kommune

Tone M. Olstad og Susanne Kaun

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
 Storgata 2, Postboks 736 Sentrum, 0105 Oslo
 Telefon: 23 35 50 00
www.niku.no

Tittel Konserveringsarbeid i Kvernes stavkirke sommeren 2012 A 335 Kvernes stavkirke, Averøya, Averøy kommune	Rapporttype/nummer NIKU Oppdragsrapport 192/2012	Publiseringsdato 01.12.2112
	Prosjektnummer 15620755	Oppdragstidspunkt 2012
	Forsidebilde En detalj av 1600-talls limfargedekoren på nordveggen i koret. Detaljen er vanligvis skjult av epitafiet.	
Forfatter(e) Tone M. Olstad og Susanne Kaun	Sider 61	Tilgjengelighet Begrenset
	Avdeling Konservering	

Prosjektleder Tone M. Olstad
Prosjektmedarbeider(e) Dagheid Berg, Susanne Kaun, Merete Winness
Kvalitetssikrer Merete Winness

Oppdragsgiver(e) Riksantikvaren

<p>Sammendrag</p> <p>Rapporten er skrevet etter NIKUs arbeid i kirken i perioden 4.-15.juni 2012. Behandling, vurdering og undersøkelse er beskrevet for senmiddelalderkapet i altertavlen, dekoren på vegger og himling i koret, for kongemonogrammet på korskillet, for prekestolen og drueklasedekoren i skipet og veggdekoren i skipet.</p>

<p>Emneord</p> <p>Stavkirker, limfarge, limfargemalerier, konsolidering, polykrom skulptur, middelalder, alterskap</p>
--

Avdelingsleder

Merete Winness

Forord

Rapporten beskriver det arbeidet NIKU utførte i Kvernes stavkirke på oppdrag fra Riksantikvaren i juni 2012.

Rapporten bør leses sammen med:

Olstad, T.M. 2011. Kvernes stavkirke Vurdering og forslag til behandling av interiør og inventar. Forprosjekt. NIKU Oppdragsrapport 76/2011

Olstad, T.M., Moltubakk Kempton, H., Kaun, S. & Apalnes Ørnhøi, A. 2011. Kvernes stavkirke. Undersøkelse og behandling av interiør og inventar i kirkerommet. NIKU Oppdragsrapport 256/2011

Spaarschuh, C. 2012. Kvernes stavkirke. Konservering av epitafiet i koret, tre våpenskjold og en lysestake. NIKU Oppdragsrapport 73/2012

Arbeidet vi hittil har utført i Kvernes har igjen lært oss at jo mer tid man bruker sammen med gjenstanden, jo mer informasjon gir den fra seg til den som er villig til å se. NIKU håper videre arbeid i Kvernes stavkirke vil inkludere muligheten til å kunne formidle til flere det vi har fått lov til å lære fra kirkebygget. Det å kunne arbeide i kirken med et daglig besøk fra Hurtigrutens turister var mest til glede, men krevde noen ekstra sikkerhetstiltak. Vi vil takke den lokale ansvarshaver for velvillighet og smidighet, og de interesserte guidene for at de inkluderte ny informasjon i sine presentasjoner.

To av guidene i Kvernes stavkirke studerer Mariaskulpturen

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	7
1.1	Kvernes stavkirke.....	7
1.2	Bakgrunn for forprosjektet	7
1.3	Rapporten	7
1.3.1	Dokumentasjon	7
2	De enkelte behandlede gjenstandene og elementene i interiøret.....	8
2.1	Altertavlen- 1600-tallsomrammingen	8
2.2	Det sentrale senmiddelalder-alterskapet i altertavlen.....	8
2.2.1	Beskrivelse av det sentrale senmiddelalder-alterskapet	9
2.2.2	Tilstand.....	16
2.2.3	Behandling før 2012.....	16
2.2.4	Kommentarer til tilstand og behandling	17
2.2.5	Tabell over utført behandling på alterskapet i 2012	18
2.2.6	Beskrivelse av konsolidering og rensing i 2012	19
2.2.7	Retusjering	20
2.3	Prekestol	22
2.3.1	Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling.....	23
2.3.2	Behandling.....	24
2.4	Kongemonogram på kors skillet.	25
2.4.1	Testkonsolidering i 2012	25
2.5	Drueklaser ved de fremre benkeradene i skipet.....	26
2.5.1	Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling.....	26
2.5.2	Rensing og konsolidering	28
2.6	Dekor i himling i koret	29
2.6.1	Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling.....	29
2.6.2	Behandling i 2021	33
2.7	Dekor på veggene i koret.....	35
2.7.1	Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling.....	35
2.7.2	Behandling i 2012	37
2.7.3	Retusjering	40
2.8	Dekor på veggene og himlingen i skipet.....	42
2.8.1	Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling.....	42
2.8.2	Vurdering i 2012	43

2.8.3	Områder i skipet som bør konsolideres	46
2.9	Anbefalte tiltak for interiøret i Kvernes.....	48
2.9.1	Anbefalte tiltak for kongemonogrammet på korsillet	48
2.9.2	Anbefalte tiltak for dør i sydvegg i koret.....	48
2.9.3	Anbefalte tiltak for dekoren på veggene i koret.....	48
2.9.4	Anbefalte tiltak for dekoren i skipet	48
3	Litteratur.....	49
4	Vedlegg.....	51
	Vedlegg 1.....	51
	Vedlegg 2.....	53
	Vedlegg 3.....	55
	Vedlegg 4.....	57
	Vedlegg 5.....	59
	Vedlegg 6.....	61

1 Innledning

1.1 Kvernes stavkirke

Kvernes stavkirke ligger i Averøy kommune i Møre og Romsdal, er antatt bygd på siste halvdel av 1300-tallet, og er av den såkalte møretypen. Den er 16 m lang, 7,5 m bred og har plass til cirka 200 personer. Da kirken ble ombygd i 1633, ble inngangen flyttet fra skipets vestsida til sørsida. I 1725 solgte kongen kirken, og den var i privat eie frem til 1872, da sognet kjøpte den. I 1776 ble den igjen ombygd, og enda en gang i 1810 med et tårn som blir båret av takkonstruksjonen. I 1894 ble kirken solgt og kjøpt av en gruppe mennesker som senere donerte kirken til Fortidsminneforeningen.¹

1.2 Bakgrunn for forprosjektet

Prosjektet ligger inn under Riksantikvarens Stavkirkeprogram.

I perioden 8. mars til 10. mars 2011 ble det utført en tilstandsvurdering i Kvernes stavkirke av Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU) på oppdrag fra Riksantikvaren. Tilstandsvurderingen kategoriserer inventaret i fire kategorier; 0-3. De objektene som faller inn under kategori 2 og 3 har behov for behandling; kategori 3 har større behov enn kategori 2. En forholdsvis stor del av inventaret ble kategorisert i kategori 2 og 3. Derfor ble det i den samme perioden utført et forprosjekt for behandling av utvalgte gjenstander innenfor de to kategoriene. Se NIKU oppdragsrapporter 76/2011(Stein 2011) og 79/2011(Olstad 2011).

I juni samme år påbegynte NIKU konserveringen i stavkirken og enkelte elementer i interiøret ble hentet inn til NIKU for behandling (Olstad et al. 2011, Spaarshuu 2012).

1.3 Rapporten

Rapporten presenterer den enkelte behandlede eller undersøkte gjenstand/dekor med en kort beskrivelse, og hvilke tiltak som er gjennomført eller foreslås gjennomført.

1.3.1 Dokumentasjon

Konservatorene har tatt detaljbilder før og under prosessen. Et representativt utvalg av bildene overføres til Riksantikvarens arkiv. Fotografier i rapporten er tatt av NIKU om ikke annet er nevnt. Fotografier tatt av korhimlingen er satt sammen slik at hele taket kan sees.²

Behandlede områder på korveggene er dokumentert med sammensatte bilder ved hjelp av «Metigo-map».³

---

¹ http://no.wikipedia.org/wiki/Kvernes_stavkirke

² På grunn av arkitektur og lysekronen i koret er det deler av korhimlingen det ikke finnes fotografier av. NIKU la i utgangspunktet ikke vekt på å gjennomfotografere himlingen, ettersom skadetyper stort sett var den samme.

³ Metigo-map er en programvare der tilstand kan registreres. Dokumentasjon er utført av Susanne Kaun, NIKU

2 De enkelte behandlede gjenstandene og elementene i interiøret

Gjenstander som ble kontrollert, vurdert eller behandlet i 2012:

Gjenstand/Element	Kontrollert tidligere behandling	Vurdert for eventuell behandling	Behandlet
Altertavlen, - 1600-tallsomrammingen	De deler som kunne nås uten stillas		
Det sentrale senmiddelalder-alterskapet i altertavlen			X
Prekestol. Ikke prekestolhimlingen.			X
Drueklaser ved de fremre benkeradene i skipet			X
Kongemonogram på korsillet	X		
Dekor i himling, kor			X
Dekor på vegger, kor			X
Dekor på vegger, skip		X	

2.1 Altertavlen- 1600-tallsomrammingen

Tilstanden på de områdene som kunne nås uten stillas ble vurdert. Ingen nye oppskallinger etter behandlingen i 2011 ble observert.

2.2 Det sentrale senmiddelalder-alterskapet i altertavlen

Den sentrale delen av altertavlen: Korpus i et alterskap fra senmiddelalderen.
Foto: NIKU. 2011

Det å utarbeide en fullstendig beskrivelse av korpus med hensyn til materialbruk, sammensetning, maleteknikk og sekundære endringer er ikke en definert del av prosjektet. Målet med arbeidet var å sikre dekorlaget og å fjerne smuss.

2.2.1 Beskrivelse av det sentrale senmiddelalder-alterskapet

Sentralfeltet i tavlen er korpus i et senmiddelalder alterskap. Dørene til dette alterskapet er tapt. Forskjellige kilder gir alterskapet noe forskjellig datering, fra slutten av 1400 til 1510 (Engelstad 1936, s. 97). Skapet kan være et Lübeckerarbeid (Engelstad 1936, s.98 og 254).⁴

Engelstad beskriver korpus slik: «

Alterskap, nu uten fløidører, delt midt på ved en snodd søyle, i to felter. I det høire en fremstilling av Anna selv tredje, i det venstre Maria med barnet. I Annagruppen er Anna og Maria fremstillet stående, Maria på høire side, og skutt litt lenger frem foran Anna, som holder barnet på venstre arm. Maria rekker barnet et eple. I Mariafremstillingen er denne selv stående og holder barnet på venstre arm, den høire hånd er løftet. Over hvert av de to felter, der bæres av i alt tre snodde søiler, er anbragt baldakiner av oppløst bladverk, ganske smale bånd»(Engelstad:254). Engelstads videre beskrivelse av skulpturene i alterskapet er ikke særlig positiv: «Hodene på Anna og Maria er her store, jevnt ovale, kjøttfulle og kjedelige, helt blottet for individuell karakteristikk. Da er draperiene langt interessantere, de røber for oss at det allikevel er en rutinert kunstner som har vært virksom her. Kvinnenes kapper bølger og boltrer sig, det er krusning i flaten, og flikene slår tilbake. Selv om derfor figurenes komposisjon virker overmåte konservativ, er draperibehandlingen i høi grad «moderne», og de livlige foldekast skjuler de avglattede former, som tiden også yndet» (Engelstad 1936: 97). Engelstad mener at skulpturene i Kvernes og skulpturene i det lille alterskapet i Hamre kirke har mange likhetstrekk. Kvernes alterskapets dekor og overflater er av høy kvalitet. Det er blant annet brukt pressbrokade på draktene. Bakveggen er forgyllt og har siselerte bladmønstre, og bak hver skulptur er det en glorie med stempelmønster og innskrift i sengotiske majuskler. Ifølge Engelstad skal det i den ene stå: ««heilghe moder sante Anna -», i den annen: «gegrotet seist du Maria fulgena - » (Engelstad 1936:254). Veggen avsluttes nede med malte frynser.⁵ Under korpusåpningen er det et skriftfelt med rester av tekst. Alle elementer i korpus er laget i eik.

⁴ Alterskapet er beskrevet av Engelstad på s. 254 (Engelstad 1936).

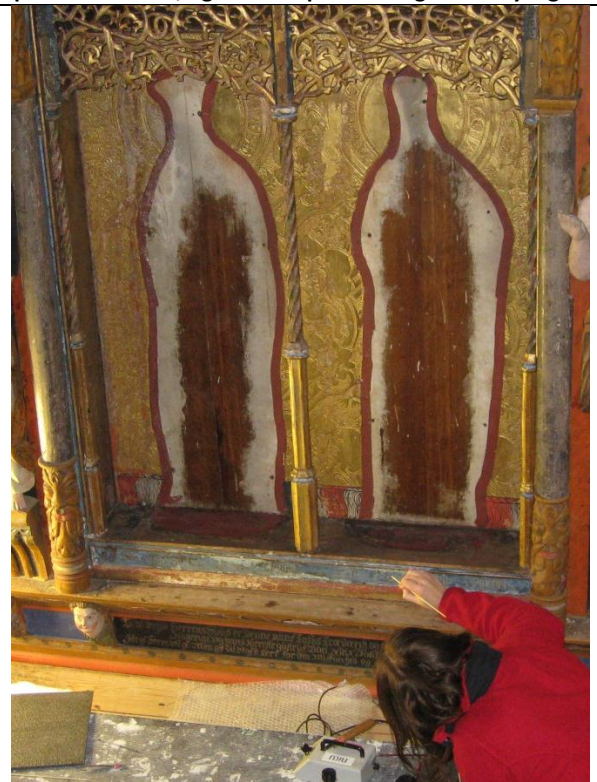
⁵ Denne typen malte frynser sees blant annet i alterskapet i Hamre kirke og i det søndre alterskapet i Trondenes kirke.

Øvre del av korpset med bakvegg og del av himlingen. Mariaskulpturen er tatt ut, og dekoren på hennes glorie er synlig.

Nedre høyre hjørne inne i skapet med den dekorerte bakveggen og frynser

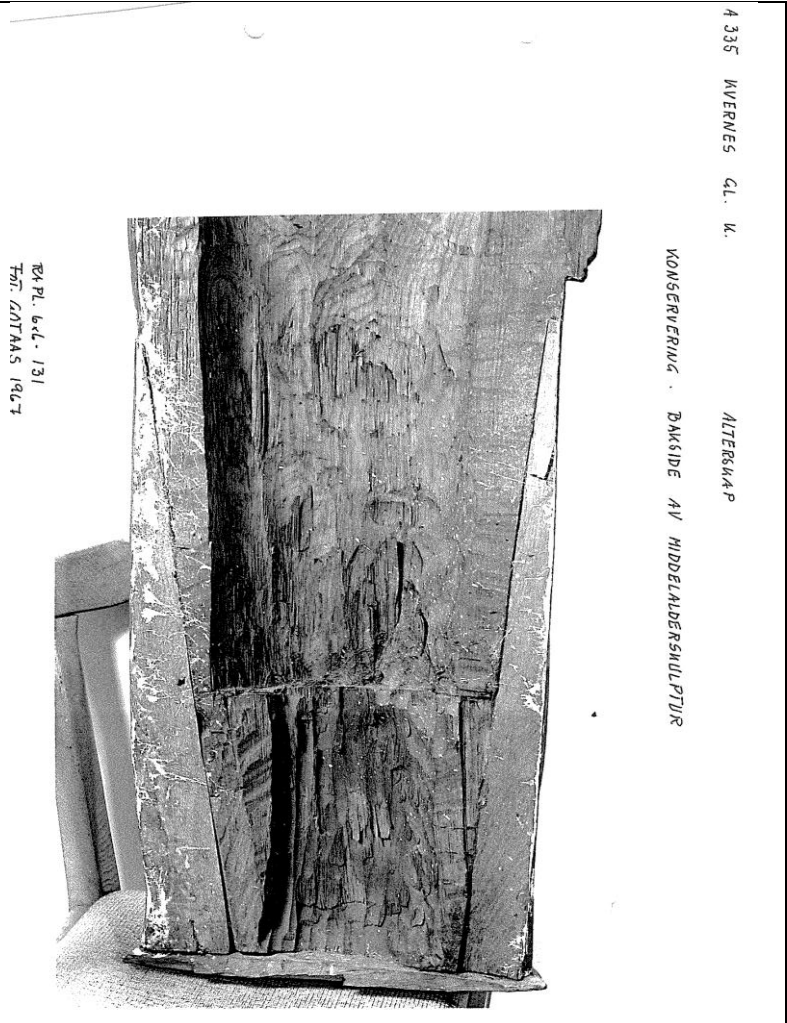
Skulpturene er tatt ut. Den forgylte og dekorerte bakveggen er synlig. Det er ikke lagt gull der skulpturene skulle plasseres

Treverket

Skulpturene er skåret i eik og uthult på baksiden. Det er lappet med lerret på baksiden av skulpturen der treskjæreren har skåret gjennom. Mariaskulpturen er satt sammen av to deler og skjøtt på tvers. Sett i sammenheng med at laugene i perioden hadde strenge regler for bruk av treverk og gjenbruk av materialer, er dette uventet bruk av materialet.

Baksiden av Anna selvtredje skulpturen.

RA PL. 6.d. 131
Tegn. GOTAAS 1927

A 335
KVERNES GL. U.

ALTERSKAP

KONSERVENSIKKE . BAKSIDE AV HJEDERLUNDERSKULPTUR

Baksiden av Maria før voksbehandling i 1960-årene. Her sees skjøtene tydelig. Etter voksbehandlingen er skjøtene vanskelig å se. (Avfotografering av Gotaas sitt foto i Riksantikvarens arkiv).

Mariaskulpturens bakside etter voksimpregnering av Gotaas. Overskudd av voks er ikke fjernet og virker som en klimabuffer.

Mariaskulpturens underside.

Mariaskulpturens hode med krone sett bakfra.

Korpus

Alterskapets konstruksjonen er beskrevet i NIKU oppdragsrapport 256/2011. Sett i sammenheng med hvorledes Mariaskulpturen er satt sammen, er det interessant at også bunnen i korpus er påskjøtt. Det er ikke noe som tyder på at dette er gjort sekundært.

Bildet viser venstre side av bunnen i alterskapet med den påskjøtte delen. Skjøten er markert med pil.

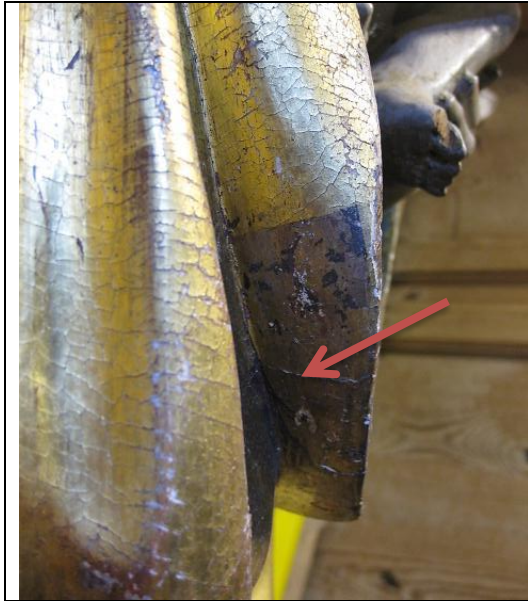
Farger, metall og dekor

Nesten alle flater i skapet er forgylt. Gullet er lagt på en rød bolus og er polert. På sideveggene, som ikke har brokademønster, er størrelsen på gullfoliene tydelige. På arkitekturen er det i tillegg til gullet brukt blått og rødt. Det røde finnes på kantene av og muligens til dels på baksiden av den gjennombrutte arkadedekoren. Det blå sees på profilene. Både blått og rødt er brukt på frynsene nede i skapet, sammen med sort og en farge som nå ser nærmest hvit ut.⁶

På skulpturene er det enten brukt i alle fall to forskjellige gull-legeringer, eller det er lagt sekundært gull.⁷ Det mørkere gullet inneholder sannsynligvis mer sølv enn det «gule» gullet og kan være en billigere type gull. De kan opprinnelig ha brukt en billigere type gull på mindre synlige områder. Det er ikke gjort analyser av metallfoliene eller tatt ut snitt for å se på oppbygningen av metallaget. Fordi det «mørke» gullet kun ligger der det ikke er synlig ved vanlig betraktning mener vi det opprinnelig er brukt metallfolier med to forskjellige legeringer. Også håret til de to Maria-fremstillingene kan opprinnelig ha vært en metallfolie som nå er slitt av eller omdannet.

⁶ I restaureringsrapporten til Gotaas finnes en beskrivelse av fargene på arkitekturen. Rapporten finnes i Riksantikvarens arkiv og er dessuten vedlegg til NIKU oppdragsrapport 256/2011.

⁷ Gotaas la ikke nytt gull annet enn på et lite felt på bakveggen i skapet, men det kan ha skjedd tidligere, udokumenterte restaureringer.

Bildet over viser fronten av Marias kappe sett fra siden. På undersiden av folden, som ikke er synlig ved vanlig betraktning, er det brukt en annen type bladgull som her er mørkere enn det øvrige gullet (markert med pil). Dette mørkere gullet sees flere steder på skulpturene, og stort sett på steder som er lite synlige.

Bildet over viser det mørkere «gullet» brukt under armen til Maria på Anna selv tredje skulpturen. Ermet på kjolen under som er synlig ved albuen, er laget på samme måte som hodelinet til Anna-skulpturen. Den mørke mønstrefargen er et omdannet metall som ligger på en rød bolus. Metallet er lagt opp først, deretter er den lyse, mønsterdannende fargen malt.

De to bildene over viser to detaljer av håret til Mariaskulpturen til høyre i skapet. Overflaten har en metallisk glans og et nedbrytningsmønster som kan tyde på at det er brukt en metallfolie i håret.

Store deler av klesdraktene er dekorativt malt og det ser ut til å være brukt pressbrokade⁸ på Anna og Marias kjoler.

⁸ Schricker, Christiane. München, 2002. Die plastische Imitation von Brokatstoffen in der Fassmalerei. <http://www.moebel-holzobjekte.de/documents/brokat.pdf?KID=2> „Einen Pressbrokat kann man zeitlich zwischen 1440 und 1530 eingrenzen. Im

	
<p>Annas hodelin og øvre del av kjolen. Den mørke mønsterfargen på hodelinet er et omdannet metall som ligger på en rød bolus.⁹ Den røde bolusen ligger under hele hodelinet.</p>	<p>Dekor malt på Marias belte på Anna selvtrede skulpturen.</p>
	
<p>Rød dekor på gull på Mariaskulpturen. På pressbrokaden på samme klesplagg, Marias kjole, ligger det gull med rødglasur på en antatt tinnfolie. Kjoledekoren ser ut til å være en blanding av pressbrokade og frihåndsdemor malt på metall.</p> <p>Bildet er en detalj tatt ved venstre ermlinning. Det er mulig å se at det ligger en sort undermaling for den blå fargen som er visuelt vurdert til å være asuritt.</p>	<p>Kjoledekor på Annas kjole. Kjoledekoren på begge skulpturene ser ut til å være en blanding av pressbrokade og frihåndsdemor malt på metall. Pressbrokadens utførelse gjør at den oftest får en riflet overflate, slik man ser til høyre i bildet over</p>

Verlauf des 15. Jahrhunderts werden die zu dieser Zeit immer kostbarer werdenden Brokate an Tafelbildern oder Skulpturen in ihrer Erscheinung imitiert. Die Technik der Pressbrokate entwickelte sich möglicherweise in Flandern und verbreitete sich von dort den Rhein aufwärts, besonders nach Süddeutschland. Auch in Spanien ist sie zu finden, was sich aus der Verbindung Flanderns mit Spanien zu jener Zeit erklären lässt und ebenso findet sich diese Technik vereinzelt in Oberitalien. Das Herstellungsprinzip eines Pressbrokates besteht darin, dass man eine thermoplastische Masse in einem Model zu dünnen Blättern ausprägt. Dieser wird dann vergoldet, gelüstert und appliziert. Die Technik wurde hauptsächlich zur Herstellung aneinandergereihter, flächiger Brokatmuster verwendet, es sind aber auch Einzelmotive in ihr ausgeführt.“

⁹ Dette ble i 2011 feiltolket til å være en omdannet rød maling.

Basert på observasjoner gjort i kirken mener NIKU at størstedelen av overflaten, både på arkitekturen og på skulpturene, står med den opprinnelige metall-overflaten og malte dekoren. Karnasjonen er vurdert til å være sekundær.

2.2.2 Tilstand

Alterskapets tilstand er beskrevet i rapporten etter arbeidet i Kvernes kirke i 2011 (Olstad et al. 2011, s.12-13). Bobleskadene i malinglaget etter varmebehandlingen i 1960-70-årene finnes over hele gjenstandens bemalte områder. Pressbrokadeområdene er i meget dårlig tilstand. Det tynne gulllaget løsner fra underlaget som er antatt å være tinnfolie.

En oversikt over manglende deler er vedlagt denne rapporten. Se vedlegg 1. Manglende deler i alterskapet

2.2.3 Behandling før 2012

Altertavlen, både den sentrale middelalderdelen og 1600-tallsomrammingen¹⁰, ble behandlet av konservator Per Gotaas i perioden 1967-1973. Gotaas sin restaureringsrapport med fotodokumentasjon finnes i Riksantikvarens arkiv. Alterskapet ble remontert i kirken i 1974 ifølge informasjonen NIKU har klart å finne i Riksantikvarens arkiv.¹¹

Alterskapets behandling ble påbegynt i 2011. Se NIKU oppdragsrapport 256/2011 (Olstad et al.2011)

Skulpturene har vært tatt ut i forbindelse med Gotaas sin behandling av altertavlen 1967-1973. De er sekundært festet med messingskruer; to skruer i hver skulptur. Det ser ikke ut til at andre elementer i skapet har vært demontert. Skulpturene ble også tatt ut av skapet under konserveringsbehandlingen i juni 2011.

¹⁰ Altertavlens omramming er datert til 1695.

¹¹ På baksiden av Mariaskulpturen er det risset følgende inn i voksen: Remontert 3.5.75. Kristin, Eivind, Crist og Jon. Dette er Kristin Solberg, Eivind Bratlie og Jon Brønne er malerikonservatorer som var ansatt ved Riksantikvaren. Christ Allan Sylte er fra Fylkeskommunen(?).

2.2.4 Kommentarer til tilstand og behandling

I NIKU oppdragsrapport 256/2011 er de observasjoner vi har gjort angående alterskapet i løpet av den korte arbeidsperioden i 2011 beskrevet. Vi erfarte med all tydelighet at både det å arbeide med en gjenstand over tid, og det å løsne skulpturene fra korpus var av stor betydning for informasjonsinnsamlingen. Det er sannsynlig at ytterligere arbeidstid med alterskapet ville kunne gitt mer informasjon. Alterskapet har sannsynligvis vært i meget dårlig stand da Gotaas behandlet det, slik at til dels en meget inngripende konservering har vært nødvendig den gang. Overflatene bærer for eksempel preg av for sterk varme i forbindelse med voksimpregneringen som ble utført av Gotaas.

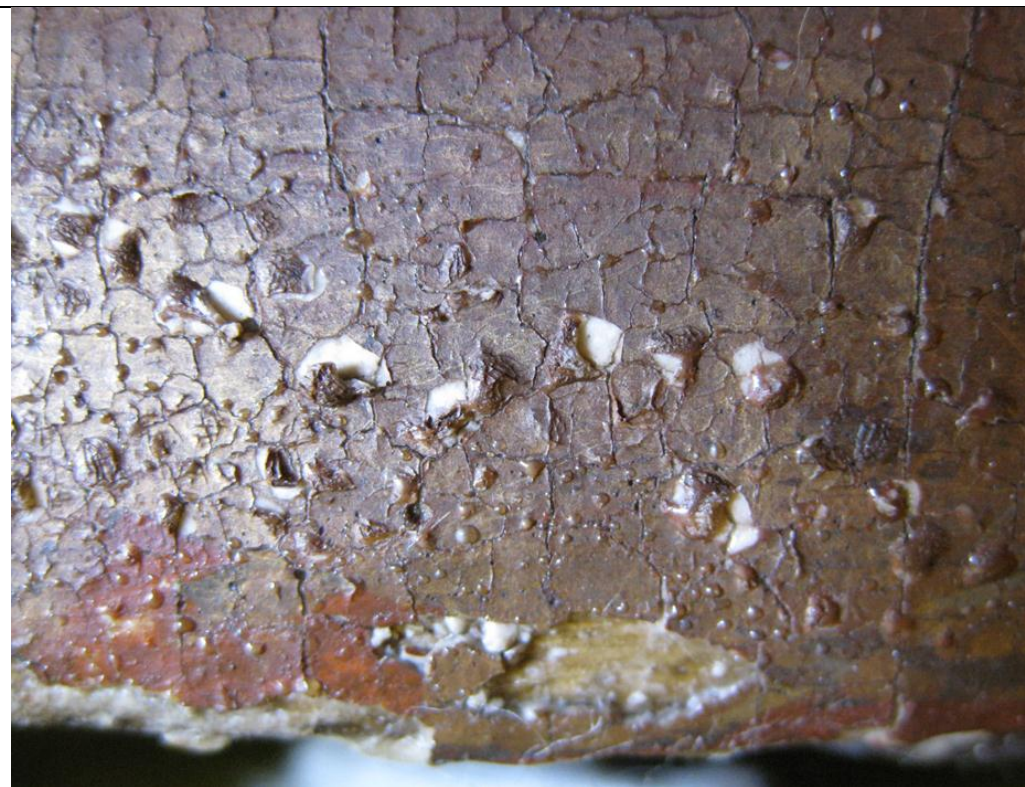
Dersom en fullstendig rekonservering skulle ha blitt gjort, ville det ha vært nødvendig å behandle senmiddelalder-alterskapet ved konserveringsatelier. Enten kunne hele korpus ha vært tatt inn, eller skulpturene kunne ha vært tatt inn til undersøkelse og behandling.

Ideelt sett burde skulpturene vært tatt inn for behandling. Bortsett fra pakking og transport som ville kunne være en merutgift, vil en behandling på atelier kunne være mer rasjonell, og trolig gitt mer informasjon.

2.2.5 Tabell over utført behandling på alterskapet i 2012

Tabellen nedenfor viser tiltak som ble gjennomført i 2012 i forhold til NIKUs anbefalinger etter avsluttet feltarbeid i 2011

Etter første behandling av skulpturene i 2011 ble følgende anbefalt	Følgende ble utført i 2012
Finne rense- og konsolideringsmetoder for problemområder	Flere områder var problematiske å rense for annet enn ren overflate smuss, særlig områdene på draktene og karnasjonen. NIKU besluttet å kun fjerne overflatesmuss eller smuss som lot seg fjerne uten bruk av kjemikalier utover white spirit.
Finne ut hva utsondringene på gull og maling er	Dette ble ikke gjort. Det er stor sannsynlighet for at dette henger sammen med varmebehandlingen av overflaten for å få den tilførte voksen til å smelte og trekke inn i strukturen. Varmebehandlingen ble utført av Gotaas 1967-73. Utsondringen finnes både på de malte overflatene og på metalloverflatene. Fargen på utsondringen varierer noe med hvilket fargeområde den ligger på. Se foto nedenfor.
Hvis tid innenfor prosjektet: Undersøke om karnasjonen er sekundær	Karnasjonen er vurdert til å være sekundær. To karnasjonslag er synlig i skader og fargeoverganger. Det er ikke tatt ut prøver av malinglagene.
Hvis tid innenfor prosjektet: Undersøke om gullet er sekundært	Mange typer gull har vært i bruk i middelalderen og de forskjellige typene gull eldes forskjellig avhengig av legeringen. Det at det er brukt flere typer gull på skulpturene er derfor ikke tilstrekkelig argument for å si at noe er sekundært. Vi er derfor fortsatt usikre på om deler av gullet er sekundært, men basert på den informasjonen vi har, mener vi at metallet på alterskapet er det opprinnelige. Se avsnitt 2.2.1.
Lage oversikt over tapte elementer	Det er laget oversikt over tapte elementer i alterskapet. Se vedlegg 1.
Avslutte rensing og konsolidering av skulpturene og selve skapet	Overflaterensing og konsolidering er avsluttet. Det er imidlertid områder med skadet maling som vi besluttet å ikke gjøre noen med.

	<p>Nede på Maria-skulpturens høyre side er det et stort område med bobler i dekorlaget og utsondringer. (Skjøten i skulpturen er synlig på overflaten).</p>
	<p>Detalj fra området ovenfor. Skadene ser ut til å skyldes både varmebehandlingen og den senere utsondringen.</p> <p>Det ble ikke gjort noen tiltak i denne type områder som er utenfor syns- og berøringsfeltet til besøkeren.</p>

2.2.6 Beskrivelse av konsolidering og rensing i 2012

Selve korpus var rensset og konsolidert i 2011. Se NIKU oppdragsrapport 256/2011. Skulpturene ble påbegynt rensset og konsolidert i 2011.

Dette arbeidet ble avsluttet i 2012. Støv på skulptursoklene ble fjernet tørt med pensel. Gullet ble rensset med White spirit eller Shellsol A med rensepinne, og karnasjonen ble rensset med White spirit og saliva med rensepinne. Utsondringene på gullet ble ikke fjernet. Overskudd av voks nede i fordypninger, eller på steder der det ikke var skjemmende på normal betrakningsavstand, ble generelt ikke fjernet.¹² Deler av overflaten har fargete utsondringer som ligger som «brune» perler

¹² Dette er voks fra Gotaas sin behandling av skulpturene. Overskuddet av voks binder malingen, men trekker også til seg støv. Det er ikke overskudd av voks på de store, synlige flatene på skulpturene.

på overflaten. Fargen varierer noe i forhold til hvilket fargeområde de ligger på. Disse ble ikke fjernet og er ikke skjemmende når skulpturene står på plass i korpus.¹³ Se vedlegg 2 for materialer brukt til behandlingen.

Konsolidering ble gjort med Lascaux medium for konsolidering, LMK. Det ble kun gjort punktkonsolidering. Det var ikke store områder med løs maling, men forholdsvis mange, mindre områder. De fleste av disse kun ikke sees uten bruk av sidelys og hodelupe.

Pressbrokaden ble kun tørr-rensset og skjemmende rester av bomull fra behandlingen i 1960-årene ble i stor grad fjernet.

	
<p>Den løse malingen på skulpturene ble ikke oppdaget ved første befarig til kirken i 2011. De gule papirpilene, markert med røde piler på bildet, peker mot to skadeområder. Denne typen skader var det kun mulig å se når skulpturen var tatt ut av korpus.</p>	<p>Den foreløpige vurderingen fra 2011 i forhold til det limskadete området på bakveggen i korpus som sees på bildet til venstre, ble ikke endret, og det limskadete området ble derfor ikke gitt noen behandling.¹⁴</p>

2.2.7 Retusjering

Retusjering ble ikke foretatt. Unntaket er demping av hvite utfall på belistning rundt skriftfelt under korpusåpningen.

¹³ Utsondringene løses ikke i vann, etanol, Shellsol A eller White spirit.

¹⁴ Utdrag av NIKU oppdragsrapport 256/2011 side 19: «Deler av bakveggen i korpus ser ut til å være konsolidert med lim direkte på overflaten uten at overskuddslimet er fjernet. Store områder i gullet bak og på venstre side av den venstre skulpturen har gull som er trukket opp fra underlaget i små sammenkrøllede oppskallinger. Denne malingen er det ikke mulig å legge tilbake på plass uten å ødelegge strukturen i malingen ytterligere. NIKU har foreløpig vurdert denne malingen som tapt både fra et estetisk synspunkt og som kildemateriale til kunnskap om materialer bruk i bakveggen. NIKU vurderer at det er bedre ikke å gjøre noe med dette området, selv om denne malingen etter hvert vil falle av. Området er ikke synlig når skulpturen står plass i skapet» (Olstad et al.2011).

2.3 Prekestol

Prekestolens to sider mot nord (til venstre) og nordvest.

Prekestolen sider mot nordvest (til høyre), vest, og syd (inn mot vegg)

Evangelisten Matteus

Detalj fra evangelisten Matteus

2.3.1 Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling

Prekestolen er 1600-talls og av høy kvalitet. Den er sannsynligvis kommet inn i kirken i Anders Eriksen¹⁵ sin periode på Kvernes. NIKU har ikke undersøkt prekestolens historie, eller mulige endringer i oppbygningen.

Det er brukt flere sorter tre i prekestolen. Disse er ikke identifisert. Skulpturene er drevent skåret. De er fremstilt som om de er stoppet midt i en bevegelse og har et nærmest manieristisk uttrykk. Ettersom det ikke var mulig å plassere alle skulpturene som hørte til prekestolen på denne, er en av skulpturene plassert på korsillet ved inngangen til prekestolen.

Det er ingen vesentlige skader i forhold til stabilitet i sammenføyningene og konstruksjonen er stabil og. Det er imidlertid noen skader i treverket, se bilder nedenfor, og noen løse deler ligger på prekestolen. Skulpturene er delvis sekundært festet med grove «moderne» spiker og med skruer. Dette kan være gjort i 1960-70-årene, da skulpturene var løsnet fra prekestolen.

Utfall i treverket på Markus skulpturen. Det er flere skader på denne skulpturen

Utfall i treverket på Lukas skulpturen.

¹⁵ Anders Eriksen Kvernes, født circa 1575 død 1662, ble prost for Nordmøre prosti i 1621, men ble avsatt fra prosteembetet i 1623. Han er mest kjent for at han reparerte Kvernes kirke i 1633. (Arkivalia i Riksantikvarens arkiv).

Hele prekestolen ser ut til å være undermalt med en matt oker maling. På denne kan det ligge et isolasjonslag som har mettet undermalingen, eller det oljebaserte¹⁶ sluttstrøket er malt direkte på den matte undermalingen.

Arkitekturen er malt med hvitt, rødt og sort på den brune undermalingen. Det er brukt sølv, eller en type sølvlegering på søylene i arkitekturen. Metallet har korrodert og ser nærmest grått ut. Overgangene mellom hvert metalflak sees som markerte linjer.

Malingen på prekestolen er veldig nedbrutt og endret, og stolen som i dag fremstår med relativt blasse farger, har opprinnelig vært forholdsvis fargerik. Den er malt av en dreven maler som ikke har lagt mer arbeid i detaljering og i nøyaktighet enn det som var nødvendig for å oppnå ønsket utseende på prekestolen ved vanlig betrakningsavstand.

Det ser ikke ut til å være mye løs maling, men overflaten er skitten. For noen av fargeområdene er det vanskelig å forstå hvorledes de opprinnelig har sett ut. Dette gjelder særlig de brune områdene hvor det er vanskelig å avgjøre hva som er undermaling og hav som eventuelt er et sluttstrøk. Bevaringstilstanden varierer fra område til område.

Behandling før 2012

Det er ikke funnet rapporter som beskriver tidligere behandling av prekestolen, men sekundære spiker i skulpturene og foto i Riksantikvarens arkiv fra 1970-årene, viser at skulpturene har vært tatt av prekestolen og behandlet. De har sannsynligvis blitt behandlet med Calaton CB, som er en modifisert nylon, på samme måte som epitafiet i koret.¹⁷

2.3.2 Behandling

Prekestolhimlingen ble ikke behandlet.

Støv ble fjernet fra prekestolen med myk pensel. Støvet ble fanget opp med støvsuger. Prekestolen ble rensed med saliva og vann i de områdene det var mulig å rense før konsolidering. Konsolidering ble enten gjort som lokalkonsolidering med LMK, eller som en generell konsolidering med størlim¹⁸ av ett og ett fargeområde eller element på arkitektur eller skulpturer. LMK ble kun brukt på skulpturene. De fleste malte områder ble behandlet. På feltet inn mot veggen ble det utført behandling i den grad det var mulig å komme til.

To løse deler ble limt på med Paraloid B72. Disse er markert med piler på bildet til venstre. En tann fra tannsnittbord på himlingen ble plassert i en pose bak prekestolskulpturen på korsillet.

¹⁶ Det er ikke gjort noen analyser av malingen. Vurderingen er basert på utseende og hvorledes malingen oppfører seg når den behandles med vann eller løsemidler.

¹⁷ Se arkivalia i Riksantikvarens arkiv

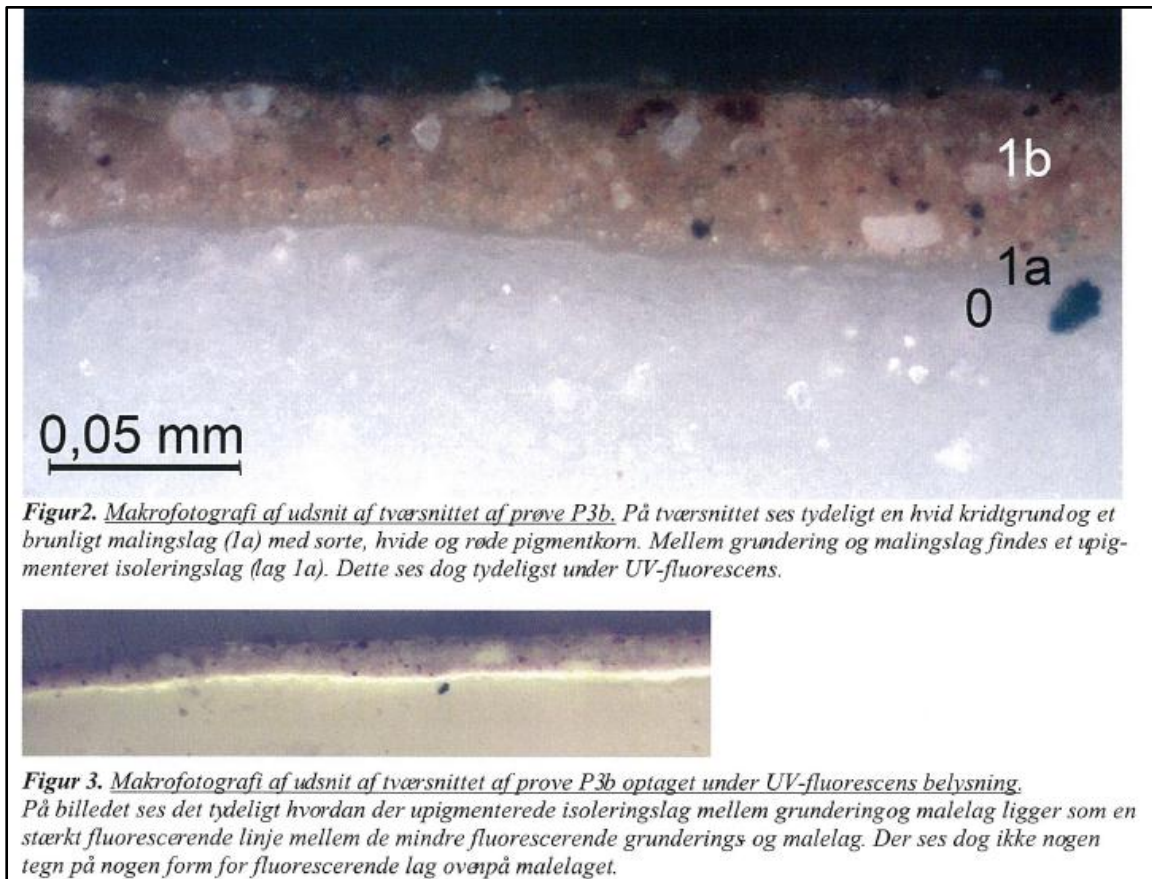
¹⁸ 2,5% løsning i vann

2.4 Kongemonogram på korskillet.

Kongemonogrammet ble vurdert. Det var kommet noen nye oppskallinger etter behandlingen i 2011. Noen av disse er i områder som ble konsolidert i 2011.

Det var uhyre vanskelig både å rense og å konsolidere malingen på kongemonogrammet. Før behandling var malingflak krøllet av grunderingen og det var sterke spenninger i malingen. Analyser utført ved Nationalmuseet i København¹⁹ har vist at bindemiddelet i malingen sannsynligvis er linolje.²⁰ Det ligger dessuten et isolasjonslag mellom grunderingen og det avsluttende malingslaget. Det er mulig at det er dette isolasjonslaget som gjør at malingen slipper fra underlaget og dessuten at det igjen oppstår nye skader.

Prøve P3b er hentet fra kongemonogrammet. Informasjonen ovenfor er klippet fra Nasjonalmuseet rapport. Det er ikke gitt noen informasjon om hva isolasjonslaget inneholder.

2.4.1 Testkonsolidering i 2012

Rekonservering av kongemonogrammet var ikke lagt inn som en del av feltarbeidet i 2012. Det ble gjort punkt-testkonsolidering på løven mot syd, på det røde feltet i gapet. Konsolideringen ble gjort med Lascaux medium for konsolidering tynnet 1:1 med vann. Dette fungerte bra. NIKU håper å kunne vurdere denne konsolideringen i 2013 og eventuelt rekonsolidere kongemonogrammet.

¹⁹ Rask, V. Og Glastrup, J. 2011. Bindemiddel- og tværsnitsanalyser av prøver fra Kvernes stavkirke. Sagsnr.11031125. Rapport fra Bevaringsavdelingen, Nationalmuseet. 4.s.

²⁰ Rapporten sier kun at det er funnet linolje i prøven. Vi har gått ut i fra at dette handler om malingfilmen. Rapporten sier dessuten at det ikke er funnet proteinholdige elementer, som kan tyde på lim, i prøven. Dette forsterker antakelsen av at analysen er utført på materiale fra selve malingfilmen.

2.5 Druerklaser ved de fremre benkeradene i skipet

2.5.1 Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling

Druerklaserne ser ut til å være skåret av et løvtré. Treverket er ikke identifisert. Det kan muligens være lind. Druerklaserne er plassert stående i en krans av bladverk. Det er et hull i hver drueklase og de er festet på en tapp til «søylen» som igjen er festet til benkevengen. Druerklaserne kunne ikke løsnes. Det grønne bladverket er malt med semi-opak maling i to grønne farger. Forskjellen på fargene har sannsynligvis vært større enn den er i dag. Den grønne malingen er sannsynligvis basert på kobberpigmenter. Druerklaserne har sannsynligvis opprinnelig vært lasert røde. Rester av den røde malingen er synlig der lyset ikke har kommet til.

Den vestre drueklasen på nordsiden i skipet. Dette er den siden av drueklasen som ikke har vært utsatt for lys og hvor fargene på druene er delvis bevart.

Detalj fra den vestre drueklasen på nordsiden av skipet. Støvet er fjernet på området til venstre i bildet. De små mørke sirkene er «hull» i malingen som nå er fylt med smuss. Hullene skyldes luft som er presset ut når grunderingen har tørket. Dette kan tyde på at det er brukt en ren kritt-limgrundering på drueklaserne. Restene av den bevarte røde lasuren er tydelig i fordypningene.

Bildet til venstre viser et område fra den vestre drueklasen på nordsiden som har vært utsatt for lys. All lasurfarge er bleket bort. Malingen er dessuten støvete og ligger nærmest løst over grunderingen.

Den grønne bladkransen nede på drueklasen

Skader i det grønne området. Det blågrønne er en endring av den grønne fargen.

Detalj av den østre drueklasen mot syd. Det er store utfall i malingen både på druene og bladene, men også her sees at druene har vært farget.

Detalj fra samme drueklase hvor lyset har kommet til. Malingen ligger som løse flak på grunderingen.

Tilstanden varierer mellom de fire drueklasene. Særlig de to på sydsiden i skipet er lysskadet, og på de er veldig mye av malingen tapt. Alle fire er meget skitne og har mye løs maling. Det var større områder med løs maling enn først antatt. På en klase mangler noe av treet. Det er skjedd lokale fargeendringer i den grønne fargen slik at den noen steder fremstår lys blå grønn. Dette må være en kjemisk reaksjon. Vi kan ikke forklare denne.

Det er ingen informasjon om tidligere behandling og heller ingen spor etter dette på gjenstandene.

2.5.2 Rensing og konsolidering

Druelasene ble punktkonsolidert med Lascaux medium for konsolidering. LMK. På selve drueklasen var det så mye maling at konsolideringen nærmest ble kontinuerlige punkter. I store områder av drueklasene var det ikke mulig å rense før konsolidering. Dette betydde at smusset ble festet sammen med malingen. Det var også i områder problematisk å fjerne overskudd av konsolideringsmiddel uten å skade malingen.

Konsolideringen har reddet den gjenværende malingen, men kan ikke vurderes som fullstendig vellykket ettersom det stedvis både ligger lim og smuss igjen på overflaten. Dette kan fjernes med Xylen. Bruk av Xylen²¹ ville kreve at konservatorene arbeidet med maske, og trolig også at kirken ble holdt stengt.

Noen få områder med løs maling på drueklasen mot nordøst i koret ble ikke konsolidert. Disse områdene ligger beskyttet mot korsillet.

---

²¹ Xylen (dimetylbenzen) er et hydrokarbon har store likheter med Toluen. Stoffet er også kjent som Xylol.

2.6 Dekor i himling i koret

2.6.1 Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling

Beskrivelse

Dekoren i himlingen består av bånd og dekorative elementer malt på en hvit bunn. De dekorative elementene er en blanding av ranker og figurer. Samme type dekor finnes for eksempel i Hamre kirke på Osterøy. Dekoren i koret er datert til 1630-årene.

Oppbygning av dekoren

Den følgende beskrivelsen av dekorens oppbygning er noe mangelfull, og må kompletteres av de konservatorene som kommer etter oss.

På treet er et utvalg av sprekker på bjelkene dekket med lerret. Deretter er det lagt opp en hvit undermaling. På denne er opptegningen for dekoren gjort. Det er funnet både gråsorte og røde opptegninger, og passer eller passerlignende redskaper har vært brukt. En opptegning for å plassere dekoren på feltene mellom bjelkene har vært helt nødvendig for å kunne disponere plassen som var tilgjengelig for dekor.

Dekoren er så malt på opptegningen. NIKU har ikke gjort noe forsøk på å se hvilke elementer som er malt først og sist, men det er vanlig av formgivende konturering males sist.

Bildet viser et område med rød undertegning for hovedformen på ranken. Pilene peker til forskjellige steder på undertegningen

Det er stor variasjon i dekoren på himlingen selv om den tilsynelatende er bygget opp etter et strengt system. Her er ansikter, rankedekor i forskjellige varianter og frukt plassert inn blant stram ornamentikk. Også på bjelkene er det stor variasjon i dekoren. Det er sannsynlig at flere hender har vært i sving, selv om dekorprogrammet høyst sannsynlig har vært bestemt av en mester. Dekoren i himlingen kan være malt av den/de samme som malte dekoren på veggene. Kanskje har de villet vise sin fortreffelighet gjennom alle variasjonene som finnes.

Betraktet fra gulvet oppfattes dagens dekor som noe fargesvak, men den har langt fra vært uten farger.

Fargebruk

Følgende farger sees i dekoren i dag:

I alle fall to gule farger, den ene er sannsynligvis en okergul

- Røddbrun, sannsynligvis jernoksidrød
- Rød, sannsynligvis jernoksydrød
- Rød, - ofte lagt laserende
- Rødorange, sannsynligvis sinober
- Grønn, sannsynligvis en kobberbasert grønn
- Hvit, trolig kritt, men det kan også være noe blyhvitt
- Grå
- Sort

De fleste fargene på lista over finnes på fruktmotivet til venstre. Foto er tatt mens området var fuktig etter behandling. Fargene er derfor mettet og tydeligere enn når de er tørre.

I en annen del av dekoren sees den grønne fargen som nå ser nesten grå ut. Her brukt i bladornamentikk.

	<p>I dette området er det lagt en rød lasur som bakgrunn for den nå hvite dekoren. Det kan se ut som om dekoren opprinnelig har vært farget.</p>
	<p>I engleansiktet er den rødgyule fargen brukt til kinnroser. Ansiktsfargen og modelleringen i ansiktet ser ut til å være gjort med hvitt og jernoksidrødt.</p>

Dokumentasjon av dekoren

Det er ikke gjort en systematisk fotografering av himlingen før behandling. Dette fordi det var praktisk vanskelig, på grunn av stillaset, lysekronen og altertavlen, og fordi skadene er de samme i de forskjellige områdene. I ettertid er NIKUs bilder som er tatt i perioden 2011-2012 satt sammen til ett stort bilde som gir en unik mulighet til å forstå variasjonen i takdekoren. Se vedlegg 3. Himling i kor

Tilstand

I 2012 ble det bygget stillas slik at hele himlingen var tilgjengelig for vurdering og behandling. Vurderingen i 2012 bekreftet tidligere vurderinger, om at det var løs maling i hele flaten og at en total behandling var nødvendig. Skadebildet i himlingen ligner skadebildet på veggene. Over hele takflaten er det løs maling i form av løse flak og rygger i malingen. Det er dessuten rester av forsidebeskyttelsespapiret fra forrige behandling (1967-76) over hele flaten, og det er risseskader i malingen etter oppdeling av papiret i avdekkingsprosessen. På østsiden av bjelkene, særlig på bjelke nummer to og tre regnet fra øst, er overmalingen ikke fjernet og/eller papiret ligger fortsatt på plass.

Det er rester etter lim fra tidligere behandling av himlingen mange steder på overflaten. Dette sees som blanke skjolder.

Lyspåvirkning som har ført til bleking av farger, samt bevegelse i treverket, overmaling og fjerning av overmalingen har ført til at dekoren fremstår langt annerledes enn den opprinnelig gjorde.

	
<p>Bildene viser typiske skader i himlingen: Vannskjolder i form av brune flekker og avdekkingskader i form av hvite prikker på overflaten.</p>	<p>Avskallinger</p>
	
<p>Store oppskallinger i malinglaget.</p>	<p>Overmaling som ikke er fjernet på baksiden av bjelke nummer tre fra øst.</p>
	<p>Blanke flekker i himlingen etter lim fra forrige behandling.</p>

Tidligere behandling

Dekoren i himlingen har som dekoren på veggene tidligere vært overmalt med hvit limfarge og deretter hvittet med kalk. Det er usikkert når dekoren i koret ble overmalt. Det er sannsynlig at himling og vegger ble overmalt samtidig; de resterende overmalinglagene på vegg og i himling samsvarer.²² Det er ikke funnet noe som tyder på at dekoren har vært overmalt med et dekorert lag før det ble overmalt med den dokumenterte hvitelimfargen/kalken.

I perioden 1967-1977 ble dekoren i himlingen konsolidert, og kalk- og limfargelagene ble fjernet på samme måte som på veggene. Prosessen var meget møysommelig og tidkrevende. Arbeidet er nøyaktig beskrevet i rapporter. Ansvarlig for arbeidet var Riksantikvarens restaureringskonsulent Odd Helland.²³

2.6.2 Behandling i 2021

Før konsolidering ble støv og spindellev ble der det var mulig fjernet med myk pensel. Fjernet støv og spindellev ble fanget opp med støvsuger. Alle tilgjengelige flater uten dekor som kunne nås på grunn av stillaset, ble støvsuget.

Himlingsbord og bjelker ble konsolidert med størlim. Det ble benyttet 2,5 % størlim i vann. Det ble alltid benyttet ferske løsninger av størlim. Størlimsløsninger fra dagen før ble brukt i løpet av formiddagen. Det var kaldt nok i kirken til at det ikke var et problem å oppbevare størlim over natten.

Størlimet ble påført med pensel gjennom japanpapir, oppskallinger og løs maling ble lagt ned på plass og overskytende lim ble fjernet gjennom japanpapir. Det ble lagt stor vekt på å fjerne overskytende lim. Dersom dette ikke blir gjort, kan lim på overflaten løsne dekoren fra underlaget.

Rensing av overflaten inngikk som en del av konsolideringen. De mørke skjoldene forårsaket av vann ble generelt lysere, men var ikke mulig å fjerne helt.

²² Dekoren i koret må ha blitt overmalt mens det var galleri langs nordveggen i skipet, ettersom minnetavlen som opprinnelig hang i skipet og som igjen henger på sin opprinnelige plass, hang i koret da veggene ble overmalt. Dette sees på et foto i Riksantikvarens arkiv og er vist i NIKU oppdragsrapport 256/2011.

²³ Se arkivalia i Riksantikvarens arkiv

Lerret på bjelkene

Løsnet lerret på bjelkene ble limt tilbake på plass med størlimet som en del av konsolideringsprosessen for limfargen. Dersom dette ikke var tilstrekkelig, ble Lascaux medium for konsolidering, LMK benyttet.

Områder som ikke ble konsolidert

På noen av bjelkesidene som vender østover var overmalingen ikke fjernet. På enkelte av områdene med overmaling var det tidligere klebet japanpapir.²⁴ Dette er sannsynligvis gjort i forbindelse med forrige behandling av himlingen i 1960-70-årene. Noe av papiret hadde begynt å løsne i hjørnene.

NIKU valgte å ikke fjerne papiret, fordi vi ikke skulle avdekke den resterende overmalingen. Overmalingen med underliggende dekor er de eneste områdene hvor ettertiden eventuelt kan avdekke opprinnelig dekor.

	<p>Japanpapir fra behandlingen i 1960-70-årene på østsiden av bjelke nr. 4 fra øst.</p>
	<p>Nordre del av bjelkens østside (nr. 2 fra øst) ble ikke avdekket ved forrige behandling. Den ble heller ikke avdekket nå.</p>

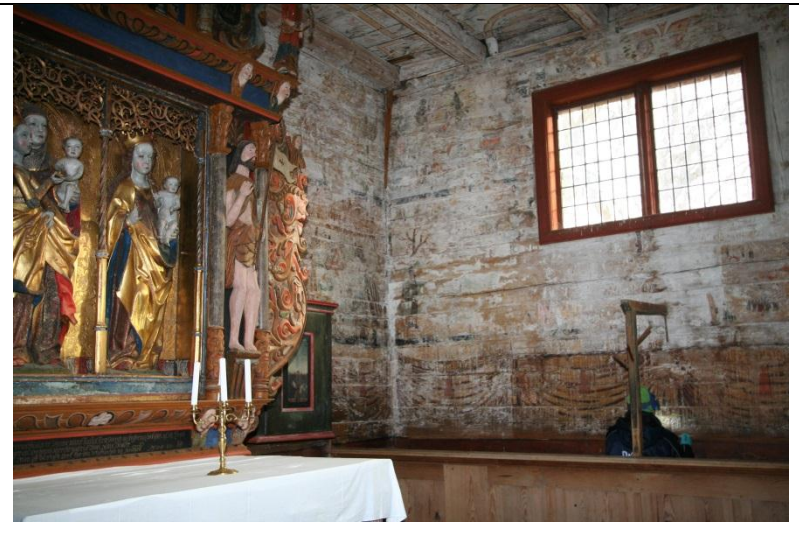
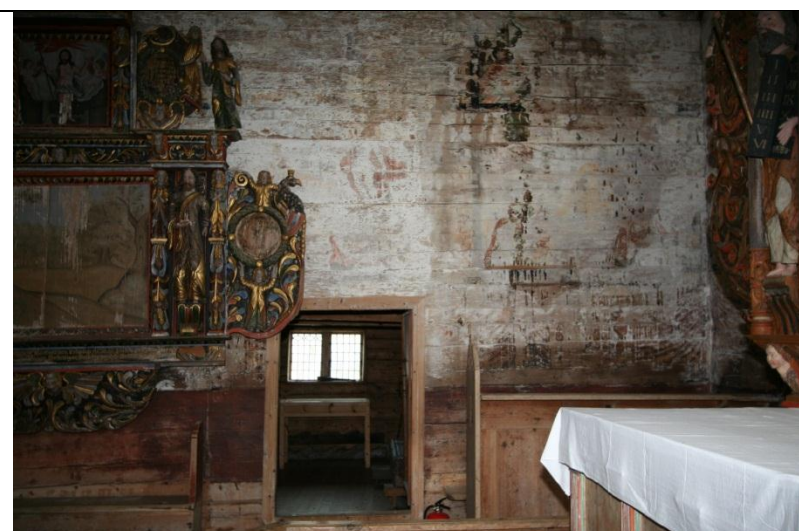
Kommentar til behandlingen

Konsolideringen og rensingen var et omfattende arbeid. Vi vurderer resultatet som vellykket. Det som blir interessant å se, er i hvilken grad tidligere behandling vil påvirke langtidseffekten av konsolideringen. Det at limfargen har vært overmalt og deretter avdekket i 1960-70-årene, påført bindemiddel gjennom japanpapir og overmalinger som en del av avdekkingsprosessen, og dessuten påført en 3% Calaton-løsning som konsolidering i 1971, kan endre størlimkonsolideringens holdbarhet.²⁵

²⁴ Dette gjelder østsiden av bjelkene 2, 3 og 4 regnet fra øst.

²⁵ Se konservator Egil Dahlins rapport fra 6.oktober 1971 i Riksantikvarens arkiv, jnr. 2484/-A335-1971, hvor konsolideringen er beskrevet.

2.7 Dekor på veggene i koret

	<p>Koret sett mot sør-øst (2011).</p>
	<p>Koret sett mot nord (2011).</p>

2.7.1 Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling

Veggdekoren fra 1630-årene viser bibelske scener innenfor sorte rammer. Scenene løper i to høyder. Nede på veggen er det malte draperier. Disse går ikke helt ned til gulvet, men til en ensfarget rød farge som ser ut til å være malt med oljebasert maling fra gulvet og cirka 70 - 80 cm opp på veggen. Dekoren er av meget høy kvalitet, men tilstanden gjør den vanskelig å lese.

Gerhard Schøning beskriver koret slik da han var i Kvernes kirke en gang mellom 1773 og 1775:

«...: men Choret er tilsat i de seenere Tiider, malet med bibelske Historier og Vand-Farve. Denne er for en stor Deel udslettet, tillige med den i Choret rundt om Væggene satte latinske Inscription, sat av en Christen Hanssøn²⁶, Pastor Acherøensis, angaaende Chorets bygning. ...»(Schøning 1910:181)

²⁶ Christen Hanssøn var sogneprest på Akerø (Aukra) i Romsdalen. http://www.myheritage.no/person-4036934_172771551_172771551/christen-hansson-bernhoft

Dekoren på veggen har som dekoren i himlingen tidligere vært overmalt med hvit limfarge og deretter hvittet med kalk. Det er usikkert når dekoren i koret ble overmalt, men det er sannsynlig at himling og vegger ble overmalt samtidig; de resterende overmalinglagene på vegg og i himling samsvarer. Det er ikke funnet noe som tyder på at dekoren har vært overmalt med et dekorert lag før det ble overmalt med den dokumenterte hvite limfargen/kalken.

I perioden 1967-1977 ble dekoren konsolidert, og kalk- og limfargelagene ble fjernet. Arbeidet er nøyaktig beskrevet i rapporter. Ansvarlig for arbeidet var Riksantikvarens restaureringskonsulent Odd Helland.²⁷

At dekoren er vanskelig å lese skyldes til dels behandlingen den har fått, men den har sannsynligvis også vært i dårlig stand da den ble malt over. Det er betydelige rester av overmalingen som ikke er fjernet og som ligger som små, hvite flekker på overflaten, og det er skader i den malte dekoren forårsaket av avdekkingen som også gir små lyse flekker i den dekorerte flaten. Det er blanke skjolder i enkelte områder fordi konsolideringsmiddelet ikke har trukket inn og overskuddet ikke er fjernet. Det er spredte, små punkter med løs maling over hele veggflaten.

I området der epitafiet vanligvis henger på vestveggen, var malingen stedvis meget godt bevart, men store områder var enten vasket bort, eller ødelagt på grunn av en vedvarende lekkasje som har ført til at vann har rent nedover veggen. Det er også områder med lim²⁸ og japanpapir som ble påført ved forrige behandling.

²⁷ Se arkivalia i Riksantikvarens arkiv.

²⁸ Limet er et Polyvinylacetatlim. Dette er sannsynligvis Cascol snekkerlim som er tynnet med vann. Denne typen lim var i bruk i perioden.

Detaljen til venstre er fra området markert med pil øst for kristusskikkelsen og viser rester av PVAc-lim, utfall i malingen og løse malingbiter på overflaten.

2.7.2 Behandling i 2012

Behandlingen av veggene er dokumentert ved hjelp av «Metigo map». Se vedlegg 4, 5 og 6

Før konsolidering ble støv og spindelrev fjernet med myk pensel det var mulig uten å skade malingen. Fjernet støv og spindelrev ble fanget opp med støvsuger. Alle tilgjengelige overflater uten dekor som kunne nås på grunn av stillaset, ble støvsuget.

Dekorerte områder ble generelt konsolidert med størlim.²⁹ Størlimet ble påført med pensel gjennom japanpapir, oppskallinger og løs maling ble lagt ned på plass og overskytende lim ble fjernet gjennom japanpapir. Det ble lagt stor vekt på å fjerne overskudd av lim. Dersom dette ikke blir gjort, kan lim på overflaten, på grunn av overflatespenningen, løsne dekoren fra underlaget.

Rensing av overflaten inngikk som en del av konsolideringen. De mørke skjoldene forårsaket av fukt ble generelt lysere, men var ikke mulig å fjerne helt, selv ved gjentatt behandling.

²⁹ Det ble benyttet 2,5 % størlim i vann. Det ble alltid benyttet ferske løsninger av størlim. Størlimsløsninger fra dagen før ble brukt i løpet av formiddagen. Det var kaldt nok i kirken til at det ikke var et problem å oppbevare størlim over natten.

<p>Parti fra østre del av nordvegg før konsolidering og rensing.</p>	<p>Samme parti etter konsolidering og gjentatt rensing. Rester av de mørke skjoldene er fortsatt til stede. Men det er nå lettere å lese at det sorte er nedre og venstre innramming for et motiv som foregår i et interiør med rutegulv. Til venstre er det en vegg og skikkelsen til høyre kan være en engel (?).</p>

I noen områder ble det enten som tilleggskonsolidering eller som eneste konsolidering lokalkonsolidert med LMK og varmeskje. Dette gjaldt spesielt områder med flerlagsstrukturer på nordveggen der epitafiet vanligvis henger. Se vedlegg 4 for markering av disse områdene.

Rester av japanpapir som var påført ved forrige behandling ble fjernet. Overskudd av lim som var påført ved forrige behandling (1960-70-årene) ble kun delvis fjernet.

På østveggen ble det klebet linlerret i hull og sprekker hvor det var åpning ut. Det er opprinnelig brukt linlerret på veggene for å tette sprekker og åpninger. NIKU valgte å fortsette den samme tradisjonen for å reparere og tette tre åpninger over vinduene på østveggen. Se vedlegg 5 for markering av disse områdene.

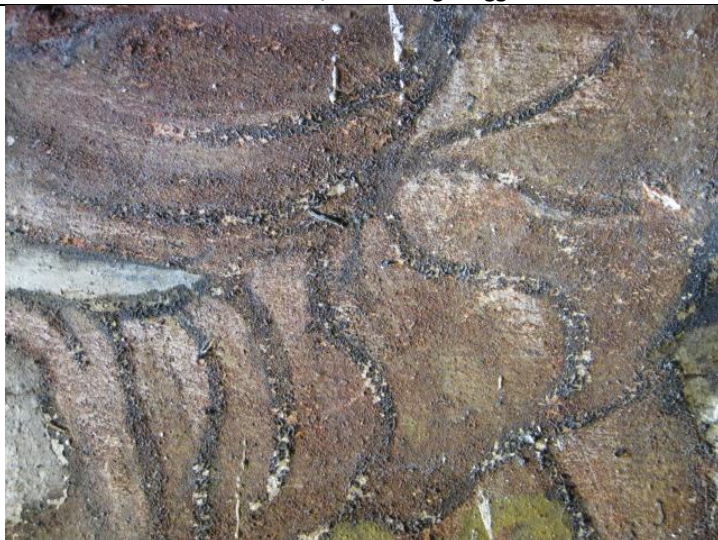
<p>Rød pil markerer opprinnelig tekstil som ble klebet over. Blå pil markerer hull som ble dekket med tekstil.</p>	<p>Samme område med ny tekstil av lin festet til veggen.</p>

Tekstil av lin klebet over hull over sydvinduet på østveggen.

Nordveggen med området som har vært dekket av epitafiet og ikke har vært overmalt og avdekket. Området har vært behandlet i 1960-70-årene, da de øvrige veggflatene ble behandlet

Overflaten over er typisk for de områdene på nordveggen, bak epitafiet, som måtte lokalkonsolideres.

Lokalkonsolidering med LMK utføres av konservator Dagheid Berg

2.7.3 Retusjering

Det ble gjort tre retusjeringstester.

1. På ett av de bedre bevarte dekorfeltene på østveggenes sørdel
2. På draperiet, på nordveggenes østre del.
3. På draperiet, på østveggenes nordre del.

Retusjeringsområdene er markert på vedlegg 4 og 5.

Retusjeringstestene ble gjort for å se om retusjering ville lette forståelsen av dekoren og for at man lettere skulle kunne vurdere om retusjering skal gjøres eller ikke

Test 1, østvegg

Testen ligger innenfor det røde rektangelet, se nedenfor

Bildet til venstre viser området før retusjering. Bildet til høyre viser samme området etter retusjering. Det retusjerte området ligger innenfor den røde, prikkete sirkelen.

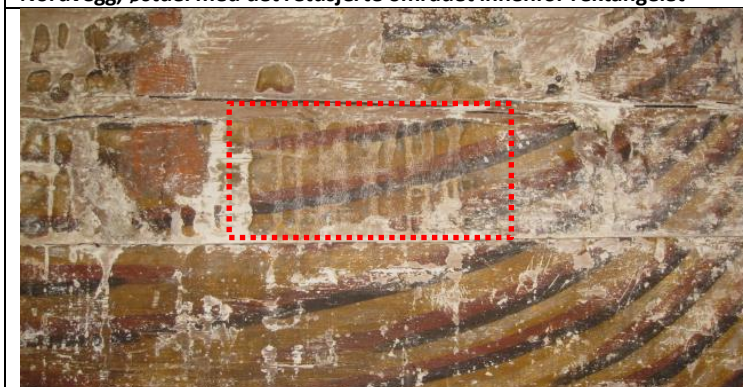

Detalj av strek-retusjen: vertikale parallelle streker i skadeområdet. Disse er mest synlige i det gule området.

Test 2

Nordvegg, østdel med det retusjerte området innenfor rektangelet

Retusjert område innenfor rektangelet. Retusjene er lagt opp i strekteknikk.

Test 3

Retusjert område innenfor rektangelet. Retusjene er lagt opp i strekteknikk, som vist på bildet til høyre. Retusjeringen ble gjort kun for å dempe hvite flekker på treverket. Dette hadde minimal effekt.

2.8 Dekor på veggene og himlingen i skipet

2.8.1 Beskrivelse, tilstand og tidligere behandling

Kirken ble dekorert i 1633 i følge innskrift på epitafiet som henger i koret.

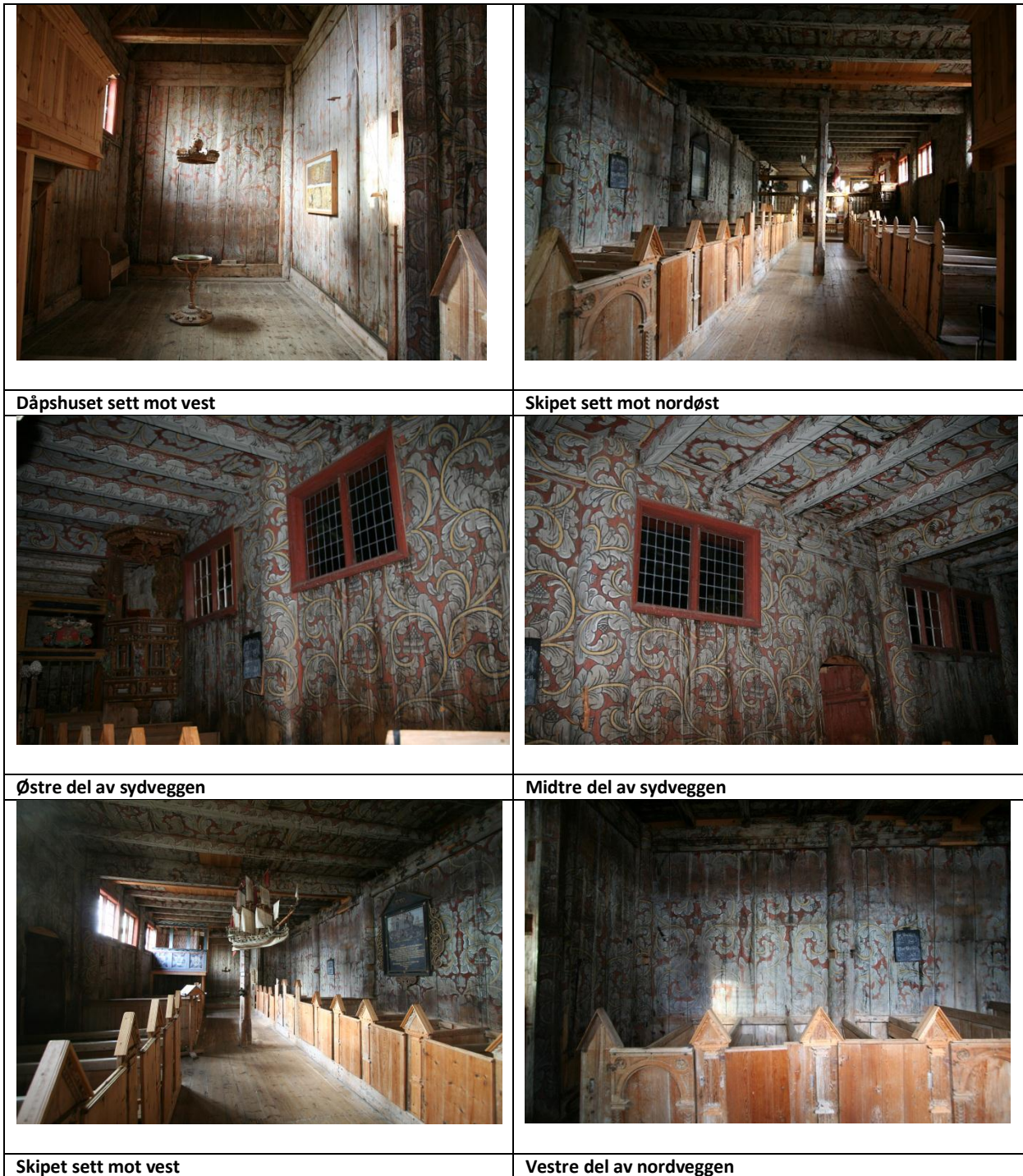
Dekoren har fem farger: grått, sort, hvitt, gult og brunrødt. Den brunrøde bakgrunnsfargen er generelt malt til slutt. Fargene varierer fra område til område på veggene. Dette gjelder særlig den røde fargen. Også dekoren varierer fra område til område. Dekoren på veggene og på himlingsbordene har det samme uttrykket og den samme fargebruken, men er ikke identiske. Takbjelkene har andre motiver i dekoren enn himlingsbordene. Dekoren kan være malt av flere personer. Det er dessuten ikke sikkert at det blandet tilstrekkelig farge til hele dekoren på en gang, slik at det kunne bli noe avvik i fargene fra blanding til blanding.

Det er ikke funnet noen informasjon om tidligere behandling i Riksantikvarens arkiv. NIKU er fortsatt usikre på hvor store deler av dekoren som er opprinnelig, men tror etter vurderingene i 2012 at størstedelen er den opprinnelige dekoren. Det er sikkert at deler av dekoren på nordveggen er sekundært malt.

Dekoren er til dels både slitt og bindemiddelfattig og det er også observert oppskallinger. Dekorens tilstand varierer fra område til område.

De følgende bildene gir en oversikt over dekoren i skipet:

2.8.2 Vurdering i 2012

Utgangspunktet for vurdering til behandling er at vi ønsker å behandle minst mulig av dekoren. Dette er en dekor som ikke tidligere er konsolidert og selv om deler av dekoren er sekundær, er det et mål å bevare mest mulig av den samlede dekoren i skipet ubehandlet så lenge som mulig.

NIKU har vurdert dekor som er i berøringshøyde som mer utsatt, enn dekor utenfor berøringshøyde. Muligheten for berøringslitasje har veid tungt når NIKU har vurdert hvilke områder som bør

behandles og ikke. Men også for dekor utsatt for berøringsslitasje har NIKU vært tilbakeholdende med å anbefale behandling.

Himling

Himlingen er vurdert til å være i en slik stand at behandling ikke er nødvendig. Hovedårsaken er at den ikke utsettes for berøringsslitasje, og ingen områder ser ut til å ha en så dårlig konserveringsstand at konservering er absolutt nødvendig.

	<p>Himlingen sett fra omtrent midt i kirka og vestover. Det er sannsynligvis langvarige lekkasjer som har ført til at deler av himlings-Bordene, og en bjelke er skiftet ut. NIKU har ikke undersøkt når dette har blitt gjort.</p>
	<p>Reparasjon i himling mot nord. Den umalte bjelken er den samme som på bildet over. Ett himlingsbord er fjernet for å ha tilgang til tekniske installasjoner. Dette er omtrent midt på nordveggen, ved tavlen.</p>

Vegger

Nordveggen var av NIKU i 2011 vurdert til å være den veggen hvor dekorens tilstand var dårligst. Vurderingen av nordveggen ble derfor gjort fra stillas.³⁰ De øvrige veggene var etter vurdering av dekoren i mars og juni 2011, ikke nødvendig å vurdere fra stillas.

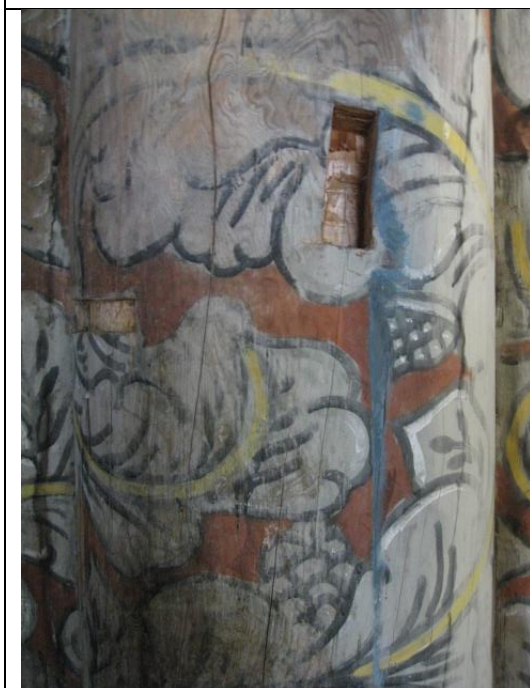
Bevaringstilstanden til dekoren på nordveggen er meget varierende. Den er slitt vekk av berøring både langs benkene nede, og der det i en periode var galleri. Samme type slitasje sees også i det sydvestre hjørnet, under prestefamiliens stol vest i skipet.

³⁰ NIKU hadde bedt om stillas i alle fall på deler av nordveggen i skipet slik at dekoren kunne vurderes. Det var bygget et utmerket stillas langs hele nordveggen.

Dette er del av den opprinnelige dekoren på nordveggen. Det er slitasjemerker etter bjelken som har festet galleriet, - markert med grønn pil – og slitasje over galleriveggen, markert med blå pil. Legg også merke til innfellingen i stolpen.

Den sorte fargen er preget av langvarig fuktpåvirkning og over galleriveggen er malingen meget slitt, men konserveringstilstanden er vurdert som god.

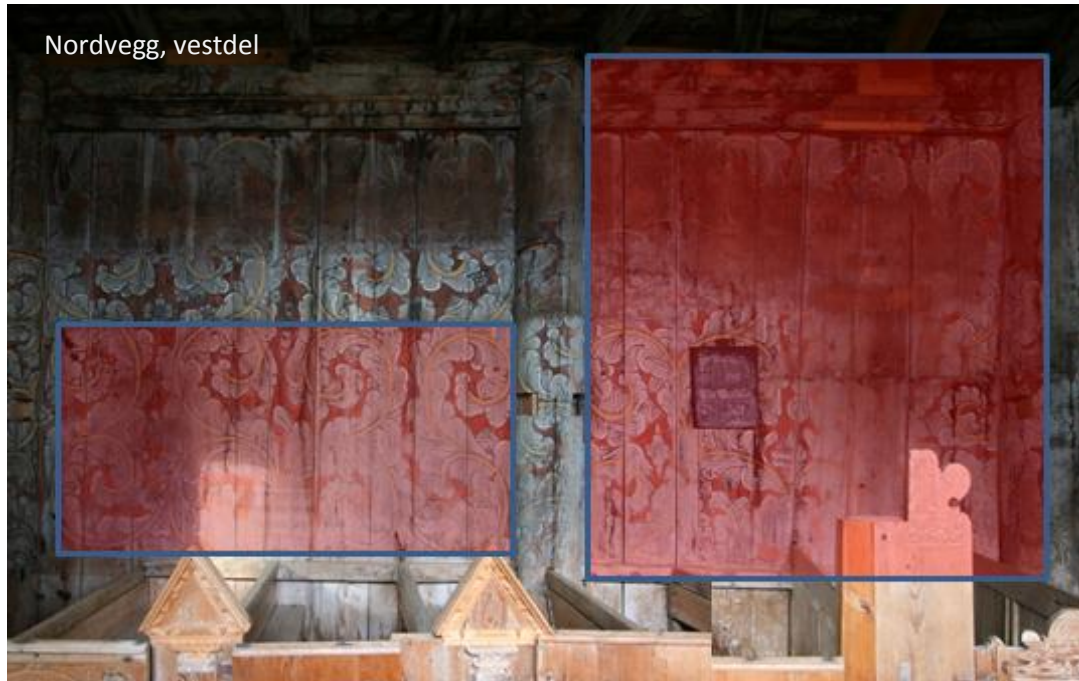
Søl etter blåmaling påført galleriet viser at dekoren er den opprinnelige, eller i alle fall før galleriet ble satt opp. Dette er samme stolpe som på bildet over. Galleriet gikk fra denne stolpen og vestover.

Vi ser at den røde fargen er malt inn til de grå rankene.

2.8.3 Områder i skipet som bør konsolideres

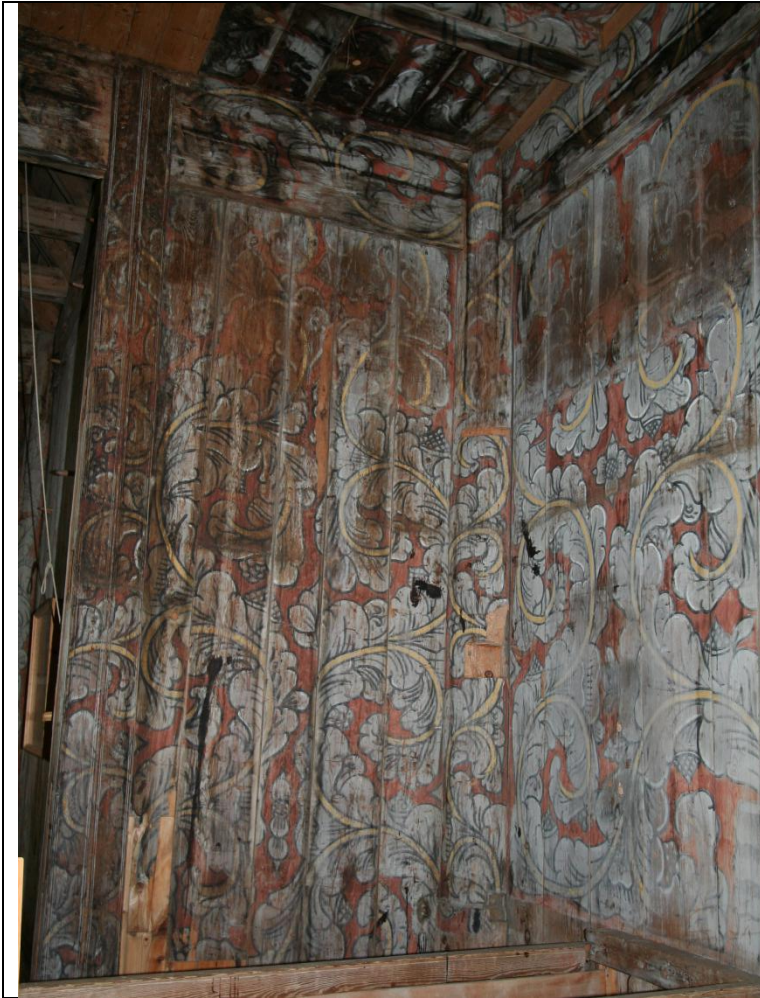
Nordvegg

De røde områdene på bildene nedenfor viser hvilke områder hvor vi vurderer at konsolidering er nødvendig. Dette er en omtrentlig angivelse av områdene som bør konsolideres.³¹ Konsoliderte områder avsluttes langs en kontur eller i en naturlig overgang i dekoren.

³¹ Forskjellen i bredde på de to delene av veggen som er viste på bildene skyldes nok i stor grad at bildene ikke viser riktige mål. Hvert bilde er satt samme sammen av to bilder tatt fra forskjellige vinkler.

Vestvegg i skipet

Vestveggen mot nord i skipet bør konsolideres i alle fall i den høyden den er utsatt for berøringsslitasje. Når det er vind og nedbør samtidig, regner /snør det inn i kirkerommet ved denne veggen. Det opplevde NIKU i mars 2011. Slitasjen oppe på veggen skyldes det tidligere galleriet.

Bildet viser det nordvestre hjørnet i skipet

Dåpshuset

Den nedre delen av alle veggene i dåpshuset bør konsolideres i den høyden de er utsatt for berøringsslitasje.

2.9 Anbefalte tiltak for interiøret i Kvernes

Kirkerommet og de forskjellige gjenstander bør dokumenteres av profesjonell fotograf.

Bygningen bør tettes slik at fugler ikke kommer inn.

Lysinnfallet bør reduseres. Dette gjelder særlig for veggene på østveggen i koret hvor også varmepåvirkningen fra sola på alterskapet må ha vært betydelig, ettersom treverket er solsvidd og den påførte voksen er endret.³²

2.9.1 Anbefalte tiltak for kongemonogrammet på korskillet

Rekonsolidering av monogrammet bør gjøres.

2.9.2 Anbefalte tiltak for dør i sydvegg i koret

Denne døren er en bruksdør, og det må den sannsynligvis fortsette å være selv om det er en belastning for dekoren som fortsatt er bevart på døra. Det er viktig at de som bruker døra er bevisst at dette er et dekorert element.

Dekoren på døra har behov for konsolidering utover den generelle konsolideringen som er utført i 2011(Olstad et al. 2011), dette bør gjøres.

2.9.3 Anbefalte tiltak for dekoren på veggene i koret

Basert på foto bør det lages en brosjyre som forklarer hva som er malt på veggene. Økt kunnskap om dekoren vil øke forståelsen av denne unike 1600-tallsdekoren og øke respekten for denne delen av det dekorerte interiøret.

De oppsatte retusjeringsprøvene fra 2012 bør vurderes, slik at man kan ta stilling til en eventuell retusjering av deler av dekoren.

2.9.4 Anbefalte tiltak for dekoren i skipet

Områdene som er vurdert til å ha behov for konsolidering bør behandles.

Når det kommer grupper med turister til kirken bør de spres på flest mulig benker, slik at de ikke behøver å lene seg inn til veggen. Dette er særlig viktig når det regner ute.

Eieren av kirken må vurdere hvor store grupper man skal tillate. Store grupper vil alltid skape større risiko for slitasje.

³² Dette kan gjøres med rullgardiner. Hvorledes disse monteres er viktig i forhold til eventuell kondensproblematikk og slitasje fra snora.

3 Litteratur

Arkivalia i Riksantikvarens arkiv

Engelstad, E. 1936. Senmiddelalderens kunst i Norge, ca 1400 -1535. - Oslo.

Olstad, T.M. 2011. Kvernes stavkirke Vurdering og forslag til behandling av interiør og inventar. Forprosjekt. NIKU Oppdragsrapport 76/2011

Olstad, T.M., Moltubakk Kempton, H., Kaun, S. & Apalnes Ørnhøi, A. 2011. Kvernes stavkirke. Undersøkelse og behandling av interiør og inventar i kirkerommet. NIKU Oppdragsrapport 256/2011

Schøning, G. 1910. Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven. 1778. DKVS , Trondheim.

Spaarschuh, C. 2012. Kvernes stavkirke. Konservering av epitafiet i koret, tre våpenskjold og en lysestake. NIKU Oppdragsrapport 73/2012

4 Vedlegg

Vedlegg 1

Manglende deler på alterskapet

Alle skadene ser ut til å være gamle skader. Enkelte er delvis malt over.

<p>Anna selv tredje</p> 	<p>Kronetakker på Marias krone</p>
	<p>Tommelfingeren på Kristus sin venstre hånd</p>
<p>Maria</p> 	<p>Stortåen på Kristus sin venstre fot</p>

		<p>Jesusbarnet. Deler av to peke- og langfinger på hans høyre hånd. Alle fingrene på hans venstre hånd</p>
		<p>Maria. Alle fingrene på hennes høyre hånd mangler deler</p>
<p>Korpus</p>		
		<p>To fialer oppe på søylene på den gjennombrutte øvre del av korpus.</p>

Vedlegg 2

Liste over anvendte materialer

Tiltak	Metode	Materialer (Handels- navn/ løsning)	Materialer (kjemisk sammensetning)	Område
Konsolidering	Påført med pensel gjennom japanpapir	Størlim. 2,5 % løsning i vann	Kollagenprodukt produsert fra størens svømmeblære	Dekor i himling i kor Vegger i kor Prekestol
Konsolidering	Påført punktvis med spisspensel, varmeskje ca. 60 °C (dersom nødvendig)	LMK Lascaux Medium for Konsolidering	En vannbasert dispersjon av en akrylcopolymer	Alterskapets skulpturer Dekor på vegger i kor Drueklaser Prekestol
Rensing	Med bomull på viklepinne	Vann	H ₂ O	Alterskapets skulpturer
Overflaterensing	Spytt, påført med bomull på viklepinne	Saliva		Alterskapets skulpturer Prekestol
Rensing	Tørrensing. Pensel og støvsuger			Alterskapets skulpturer Prekestol Dekor på vegger i kor Dekor i himling i kor
Rensing	Påført med bomull på viklepinne	White spirit	ca. C ₉ -H ₂₀ , petroleumsdestillat 16-12 % aromater	Alterskapets skulpturer
Rensing	Påført med bomull på viklepinne	Shellsol A	Løsemiddel basert på aromatiske hydrokarboner	Alterskapets skulpturer
Festing av løs deler	Påført på begge flater som skulle limes	Paraloid B72 på tube	Syntetharts, copolymer av etylmetakrylat og metylakrylat oppløst i etylacetat	Prekestolen

Vedlegg 3

Bildet er satt sammen av flere bilder tatt i perioden 2011-2012. Områder i himlingen hvor det ikke fantes foto er markert med grått.

Vedlegg 4

Vedlegg 4

Konsolidering av malingslag med serum
 Konsolidering av malingslag, puttbuilt og med tillegg av vannsluke
 Redusering av fukt og skader med kompresser
 Retusjering prøvetett

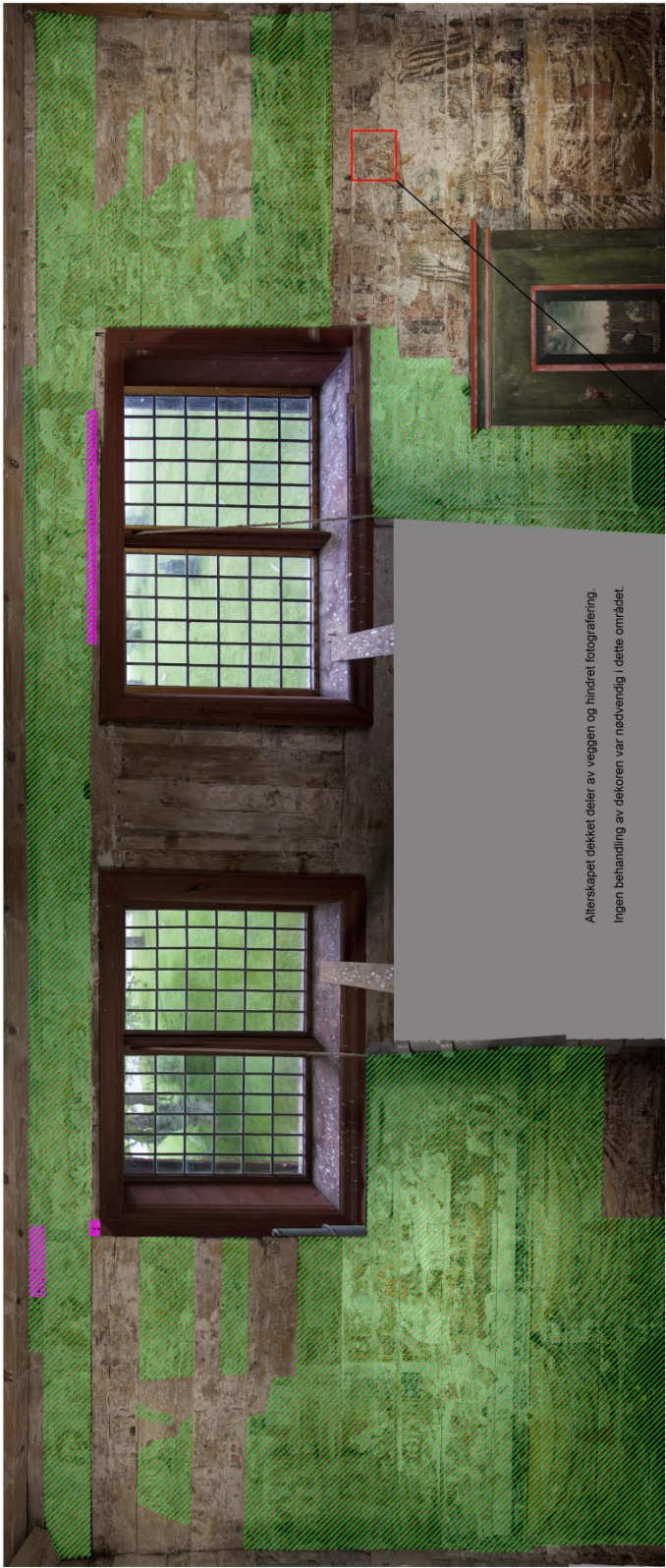
A 335 Kvernes stavkirke	Limfarge dekor	Målestokk ca. 1 : 20	
Averøya	datert: 1630-tallet	NIKU oppdragsrapport nr. 192/2012	
Averøy kommune, Nordmøre	Kor, nordvegg, ovenfor ensfarget, malt brysting	NIKU prosjektnr. 156 20755	
Kartlegging av behandling		Dato: juni 2012	
		Bearbeidet av T. Olstad, S. Kaun, D. Berg, M. Winness	

Bakgrunnsbildet er sammensatt av flere bilder og bearbeidet i Photoshop. Bildet kan ha fortegninger.

Vedlegg 5

Vedlegg 5

Konsolidering av malingslag med esterim
 Prevedt, retusjering
 Gjennomgående sprøyker i veggene settet med løselappor

Alderskapet dekket deler av veggen og hindret fotografiering.
 Ingen behandling av dekoren var nødvendig i dette området.

A 335 Kvernes stavkirke Averøya Averøy kommune, Nordmøre	Limfargedekor datert 1630-tallet Kor, østvegg, ovenfor ensfarget, malt bystning	Målestokk ca.: 1: 20
Kartlegging av behandling		
NIKU oppdragsrapport nr. 192/2012 NIKU prosjektnr. 156 20755		
Dato: juni 2012 Bearbejdet av S. Kaun, D. Berg		

Bakgrunnsbildet er sammensatt av flere bilder og bearbejdet i Photoshop. Bildet kan ha fortegninger.

Norsk institutt for
Kulturmindeforskning

Vedlegg 6

Vedlegg 6

A 335 Kvernes stavkirke Averøy Averøy kommune, Nordmøre	Limfargecekor delt 1630-tallet Kor, sydvegg, ovenfor ensfarget, malt bysning	Målestokk ca.: 1 : 20
Kartlegging av behandling		
 NIKU oppdragsrapport nr. 192/2012 NIKU prosjektnr. 156 20755 Date: juni 2012 Bearbejdet av S. Kaun, D. Berg Kulturminneforvaltning		

Konversjon av malingslag med stål

Bakgrunnsbildet er sammensatt av flere bilder og bearbejdet i Photoshop. Bildet kan ha fortegninger.

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Oppdragsrapport 192/2012

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736 Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 934 66 230

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112 Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 922 89 252

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 25
7013 TRONDHEIM
Telefon: 922 66 779 /
405 50 126

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00